

जागतिकीकरणात महाविद्यालयीन ग्रंथपालांची बदलती भूमिका

समीर श्रीहरी कुलकर्णी, ग्रंथपाल, कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, गडहिंगलज, कोल्हापूर.

सारांश

अध्यापन आणि संशोधन हा महाविद्यालये आणि विद्यापीठांमधील मुख्य क्रियाकलापांपैकी एक आहे. त्याच वेळी, असे आढळून आले आहे की अनेक महाविद्यालये संशोधनाच्या वातावरणास प्रोत्साहन देत नाहीत, विशेषतः मध्यम आणि लहान महाविद्यालयांमध्ये विविध मर्यादांमुळे, ग्रंथपाल हा एक मध्यस्थ आहे जो योग्य वापरकर्त्यांना योग्य वेळी मौल्यवान आणि विश्वासार्ह माहिती सेवा प्रदान करतो. १९९१च्या मुक्तअर्थव्यवस्थेच्या धोरणाचा स्वीकार केल्यानंतर आधुनिक इलेक्ट्रॉनिक क्रांती विविध स्वरूपात वाढत्या माहितीच्या प्रवाहाचे व्यवस्थापन करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. ग्रंथपाल हे संग्रहित केलेले ज्ञान आणि ज्ञानसाधक यांना जोडणारा दुवा म्हणून काम करतात. आज जगभरात इंटरनेट आणि इतर नेटवर्कसारख्या लायब्ररी आकार घेत आहेत, आणि बदललेल्या वातावरणात भिंती नसलेल्या लायब्ररीची शक्यता एक ठोस आकार घेत आहे. माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर करून आणि इंटरनेट आणि इतर इलेक्ट्रॉनिक संसाधनांद्वारे ग्रंथालय व्यावसायिकांचे स्वतःचे हित आहे हे दिसून येते. ग्रंथपालाची भूमिका ही संशोधन वृत्तीवर प्रभाव टाकणाऱ्या महत्त्वाच्या घटकांपैकी एक आहे. हा शोधनिबंध ग्रंथालय व्यावसायिकांच्या बदलत्या माहितीच्या स्वरूपा संबंधित आहे. हा पेपर ग्रंथपालांचे वैयक्तिक गुण आणि ग्रंथालय व्यावसायिकांसाठी आव्हाने देखील स्पष्ट करतो. या पेपरमध्ये लायब्ररी इन्फॉर्मेशन सर्व्हिसेस (LIS) फील्डमधील अलीकडील ट्रेड समाविष्ट आहेत, जे माहिती साक्षरतेचे ^३ वर्णन करतात आणि LIS व्यावसायिक आणि वापरकर्त्यांना उदयोन्मुख माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानासह स्वतःला सुधारण्यासाठी आणि अद्यावत करण्यासाठी काही सूचनाहि केल्या आहेत.

परवली शब्द : मुक्त अर्थव्यवस्था, आय टी.(IT), आय.सी.टी.(ICT), माहिती साक्षरता, कान्सोर्शिया, डिजिटल रिसोर्सेस, बारकोड, आरएफआयडी, एफ.आर.बी.आर, डब्ल्यू.डब्ल्यू.डब्ल्यू.

प्रस्तावना :

माहिती हि घातांक दराने आणि विविध स्वरूपांमध्ये, विशेषतः डिजिटल मीडियामध्ये वाढत आहे. सध्याचे युग "माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचे युग (ICT) ^२ म्हणून ओळखले जाते. वापरकर्ता आणि माहिती यांच्यातील झपाट्याने बदलणाऱ्या नातेसंबंधात तसेच ग्रंथपालाची डिजिटल ज्ञान व्यवस्थापित करण्याच्या क्षमतेमध्ये आयसीटी हा महत्त्वपूर्ण घटक आहे. शैक्षणिक आणि संशोधन ग्रंथालयांना आता वेगाने वाढणाऱ्या नवीन माहिती तंत्रज्ञानामुळे आव्हान दिले जात आहे. ई-मेल, इंटरनेट, डब्ल्यू.डब्ल्यू.डब्ल्यू, सीडी-रॉम, नेटवर्क, कन्सोर्टिया ^५ इत्यादीद्वारे माहिती तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीने समाज बदलला आहे आणि डिजिटल माहितीची वाढती मागणी पूर्ण करण्यासाठी लायब्ररी आणि माहिती प्रणाली व्यावसायिकांसमोर आव्हानेही निर्माण केली आहेत.

उद्दिष्टे :

1. मुक्त अर्थव्यवस्थेचे ग्रंथालयीन कामकाजावरील दृश्य परिणाम.
२. नवीन मुक्त अर्थव्यवस्थेमुळे लायब्ररी आणि माहिती शास्त्रातील नवीन ट्रेड शोधणे.
३. नवीन मुक्त अर्थव्यवस्थेमुळे बदलणारी ग्रंथपालांची भूमिका.
४. नवीन मुक्त अर्थव्यवस्थेत ग्रंथालय व्यावसायिकांचे बदलते स्वरूप.

माहिती पर्यावरण : बदलते युग :

माहितीच्या वातावरणातील बदलांमुळे आयसीटी मधील जलद प्रगतीमुळे ग्रंथपालांची भूमिका माहिती व्यवस्थापकांमध्ये बदलली आहे. नवीन तंत्रज्ञान काळाच्या गतीनुसार अत्यंत आणि वेगाने बदलत आहेत. नवीन तंत्रज्ञान जुन्या समस्यांचे पूर्णपणे नवीन पद्धतीने निराकरण करण्याची परवानगी देते आणि परिणामी, जुन्या सेवा नवीन सेवांद्वारे विस्थापित केल्या जातात. लायब्ररी इन्फॉर्मेशन सर्व्हिसेस (LIS) व्यावसायिकांची भूमिका हि संभाव्य माहिती वापरकर्ता समुदायातील परस्परसंवाद सुलभ करण्यासाठी आहे.

ग्रंथालय व्यावसायिकांचे कौशल्य :

व्यवस्थापकीय कौशल्य असलेले लायब्ररी व्यावसायिक आपली प्रगती सहज करू शकतात. आयटी युगात, ग्रंथालयाची संकल्पना पूर्णपणे बदलली आहे, संगणक आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या उदयाचा ग्रंथालयातील क्रियाकलाप

आणि सेवांच्या प्रत्येक पैलूवर मोठा प्रभाव पडतो. या क्षेत्रात संग्रह, साठवण आणि पुनर्प्राप्ती या जुन्या पद्धतीच्या जागी नवीन तंत्रज्ञान आले आहे, IT मधील विकासाने महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे आणि ग्रंथालयांच्या पुनर्रचनेत मध्यवर्ती भूमिका पण बजावत आहेत.

सर्व ग्रंथालय व्यावसायिकांना त्यांची कर्तव्ये अधिक चांगल्या पद्धतीने पार पाडण्यासाठी खालील कौशल्ये असणे आवश्यक आहे

- संप्रेषण कौशल्ये
- तांत्रिक कौशल्ये
- निर्णय घेण्याची कौशल्ये
- प्रेरणा कौशल्ये
- कार्यप्रदर्शन कौशल्ये
- वेळ व्यवस्थापन कौशल्ये
- प्रशासकीय कौशल्ये
- नेतृत्व
- संबंध आणि नेटवर्किंग इमारत
- मूल्यमापन

ग्रंथपालाचे वैयक्तिक गुण :

ग्रंथपालांनी खालील गुण विकसित केले पाहिजेत, जे प्राध्यापक आणि विद्यार्थ्यांमध्ये प्रभावी ग्रंथालय सेवा प्रदान करण्यात मदत करतात.

- ग्रंथालयाच्या सर्व बाबींची माहिती.
- वापरकर्त्यांना सन्मानाने आणि आदराने वागवा
- मुत्सद्दीपणा असणे
- एक चांगला श्रोता आणि चांगला सूत्रधार व्हा
- मन वळवणारे आणि वचनबद्ध व्हा
- खुल्या मनाची व्यक्ती व्हा आणि गटांमध्ये प्रभावीपणे काम करा.
- माहिती प्राप्त करणे, व्यवस्थापित करणे आणि प्रसारित करण्यासाठी आयटीचा वापर करण्यास सक्षम असणे.

LIS व्यावसायिक आव्हाने :

बदलते आणि विस्तारणारे डिजिटल माहिती वातावरण आणि ग्राहकांच्या अपेक्षांमुळे, LIS व्यावसायिकांना विविध आणि विविध जटिल आव्हानांचा सामना करावा लागत आहे, जे खालीलप्रमाणे आहेत.

- माहितीचा स्फोट
- वापरकर्त्यांच्या मागणीचे स्वरूप बदलणे
- प्रकाशनाचे स्वरूप आणि माहिती संसाधनांची संख्या बदलणे
- दिवसेंदिवस नवनवीन तंत्रज्ञान उदयास येत आहे
- आयसीटी ट्रेड आणि क्रांती
- डिजिटल संसाधने व्यवस्थापन
- डिजिटल, आभासी आणि संकरित ग्रंथालयांचा विकास
- ई-संसाधने
- ऑनलाइन माहिती सेवा
- वापरकर्त्यांच्या अपेक्षांची उच्च पातळी
- माहिती सामग्रीची वाढलेली किंमत
- ग्रंथालयाचे अंदाजपत्रक कमी करणे
- इंटरनेट आणि डब्ल्यू.डब्ल्यू.डब्ल्यू.

लायब्ररी व्यावसायिक: भूमिका बदलत आहे :

कोणत्याही संस्थेतील त्यांच्या वापरकर्त्यांना आवश्यक माहिती उपलब्ध करून देण्यासाठी ग्रंथालये अतिशय महत्त्वाची भूमिका बजावतात. सर्व शैक्षणिक क्षेत्रांमध्ये तांत्रिक आव्हाने आणि नवीन डिजिटल माहिती सतत तयार केली जात आहे. ही माहिती विश्वसनीय आणि सहज शोधता येईल याची खात्री करण्यासाठी शक्य तितक्या शोधण्यायोग्य होण्यासाठी योग्यरित्या संग्रहित करणे आणि व्यवस्थापित करणे आवश्यक आहे. शोध, विश्लेषण आणि जतन सुलभ करण्यासाठी दोन्ही डिजिटल आणि डिजिटाइज्ड सामग्रीचे व्यवस्थापन आणि क्युरेट करणे आवश्यक आहे. सध्याच्या डिजिटल युगात ग्रंथालय व्यावसायिक अनेक विकसित भूमिका बजावत आहेत. डायनॅमिक टेक्नॉलॉजिकल वातावरणातील नवीन आव्हानांसह ग्रंथपालाची भूमिका बदलत आहे. ग्रंथपालाकडे माहिती आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रातील म्हणजेच, संगणक नेटवर्किंग, माहिती विश्लेषण, इंटरनेट सर्किंग तंत्र, डिजिटल स्रोत आणि विविध वेबसाइट्स. इ.चे अद्यावत ज्ञान असणे आवश्यक आहे.

LIS क्षेत्रामधील अलीकडील ट्रेंड :

माहितीचे विश्व विशाल आहे आणि झपाट्याने बदलत आहे, तांत्रिक प्रगती आणि विकासामुळे ग्रंथालयांमध्ये प्रचंड बदल होत आहेत. आयटीच्या स्फोटामुळे ग्रंथालयांच्या सर्व कामकाजावर प्रभावीपणे परिणाम होतो. त्यामुळे डिजिटल वातावरणात वापरकर्त्यांच्या अपेक्षाही बदलल्या आहेत.

तंत्रज्ञानाने केवळ ग्रंथालयांमधील माहिती संसाधनांच्या जलद पुनर्प्राप्तीमध्ये बदल केला नाही तर तांत्रिक कार्ये, माहिती उत्पादनांच्या दृष्टीने ग्रंथालयाच्या दृष्टीकोनातही बदल घडवून आणले आहेत.

- संसाधन साक्षरता
- साधन साक्षरता
- सामाजिक संरचनात्मक साक्षरता
- संशोधन साक्षरता
- उदयोन्मुख तंत्रज्ञान साक्षरता
- गंभीर साक्षरता

लायब्ररीचा वापर वाढवण्यासाठी/प्रोत्साहन देण्यासाठी काही शिफारशी :

खाली दिलेल्या सूचना केवळ वापरकर्त्यांनाच नव्हे तर LIS व्यावसायिकांना देखील ग्रंथालय सेवांचा वापर दर वाढविण्यात मदत करू शकतात.

- विद्यापीठ/महाविद्यालयीन ग्रंथालयांनी आवश्यकतेनुसार प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करावेत.
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, स्वामी विवेकानंद, डॉ. ए.पी.जे. अब्दुल कलाम यांसारख्या विभूतींच्या प्रकाशनाचे प्रदर्शन त्यांच्या जयंतीनिमित्त आयोजित केले जावे. इ.
- ग्रंथालय व्यावसायिकांनी वापरकर्त्यांमध्ये जागरूकता निर्माण केली पाहिजे आणि आधुनिक युगात आवश्यक माहिती कशी शोधायची आणि कशी मिळवायची याबद्दल स्वतः परिचय करून दिला पाहिजे.
- ग्रंथालय व्यावसायिकांनी वेळोवेळी कार्यशाळा, परिसंवाद/परिषद इ. आयोजित करण्यात रस घेतला पाहिजे.
- लायब्ररी व्यावसायिकांनी वापरकर्त्यांचा अभ्यास आणि वापरकर्त्यांचे सर्वेक्षण कार्यक्रम त्यांच्या/तिच्या गरजा जाणून घेण्यासाठी आणि इच्छित फॉर्म प्रदान करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.
- लायब्ररी व्यावसायिकांनी वापरकर्त्यांसाठी जागरूकता कार्यक्रम आयोजित केले पाहिजेत आणि इलेक्ट्रॉनिक माहिती आणि डिजिटल माहिती, कशी वापरावी आणि विविध स्रोताकडून आवश्यक माहिती पुनर्प्राप्त कशी करावी याबद्दल स्पष्टता असावी.
- वापरकर्त्यांनी स्वतःबद्दल जागरूक असले पाहिजे आणि कोणत्याही संकोच न करता लायब्ररी व्यावसायिकांची मदत घ्यावी.
- डिजिटल युगात लायब्ररीमध्ये वापरल्या जाणाऱ्या साधने आणि तंत्रे शिकण्यासाठी वापरकर्त्यांनी रस घेतला पाहिजे.
- प्राधिकरणाने इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी आणि मोफत सुविधा उपलब्ध करून द्याव्यात

निष्कर्ष :

माहिती तंत्रज्ञान दिवसेंदिवस वाढत आहे. नवीनतम आयसीटी समस्यांमुळे ग्रंथालयांच्या पायाभूत सुविधांमध्ये बदल होत आहेत. आयसीटी क्षेत्रातील अलीकडच्या विकासामुळे जागतिक परिस्थितीचा प्रत्येक पैलू बदलला आहे. आजकाल युनिव्हर्सिटी आणि कॉलेजमध्ये त्यांच्या लायब्ररीत आयसीटीचा अवलंब आणि वापर केल्यामुळे विविध प्रकारच्या इलेक्ट्रॉनिक संसाधनांचा वापर केला जातो. ग्रंथालय व्यवसाय झपाट्याने वाढत आहे आणि बदलत आहे. ग्रंथालय व्यावसायिकांची भूमिका बदलली आहे. आयटी क्रांती आणि माहितीच्या स्फोटामुळे इलेक्ट्रॉनिक माहिती युगाचा उदय झाला. आता वापरकर्ते केवळ मुद्रित सामग्रीवर समाधानी नाहीत, लायब्ररी व्यावसायिकांना असे ज्ञान आणि कौशल्ये आत्मसात करणे आणि अद्यावत करणे आवश्यक आहे. कारण लायब्ररी हा अत्यंत IT-प्रभावित सेवा व्यवसायांपैकी एक आहे. IT आणि इतर तंत्रज्ञानाची प्रगती भविष्यात सतत बदलत जाईल. कल्पनाशक्ती, विचार आणि मानवी मेंदूच्या प्रतिबिंबामुळे ही एक न संपणारी प्रक्रिया आहे. माझ्या मते, लायब्ररी व्यावसायिकांनी आणि वापरकर्त्यांनी नवीन उदयोन्मुख तंत्रज्ञानासह स्वतःला सुधारले पाहिजे आणि अद्यावत केले पाहिजे.

संदर्भ सूची :

1. Association of Indian Universities. 2003. Handbook on Library and Information Science, 2003. New Delhi: Association of Indian Universities.
2. Chakraborty, Susmita (2009) LIS education in India: an appraisal of the parity between the syllabus and the market demands. Presented at the World Library and Information Congress: 75th IFLA General Conference and Council 23-27.
3. August 2009, Milan, Italy [Available at: <http://www.ifla.org/annual-conference/ifla75/index.htm>]
4. Singh, S.P. (2003) Library and information science education in India: Issues and trends. Malaysian Journal of Library & Information Science, Vol.8, no.2, Pp 1-17
5. Mahapatra, G. (2006). LIS education in India: Emerging paradigms, challenges and propositions in the digital era. Presented at the Asia-Pacific Conference on Library & Information Education & Practice 2006 (A-LIEP 2006), Singapore, 3-6 April 2006.
6. Malhan, I.V. (2009) Challenges and problems of library and information education in India: an emerging knowledge society and developing nation of Asia. Presented at the Asia-Pacific Conference on Library & Information Education & Practice, 2009, [Available at: <http://a-liep.kc.tsukuba.ac.jp/proceedings/Papers/a26.pdf>].
7. University Grants Commission (India). 2001. UGC model curriculum: Library and Information Science. (Chairman: C R Karisiddappa). New Delhi: University Grants Commission.
8. Ajiferuke, I. (2003). Role of information professionals in knowledge management programs: Empirical evidence from Canada. Informing Science Journal, 6, 247-57.
9. Al-Hawamdeh, S. (2002). Knowledge management: Re-thinking information management and facing the challenge of managing tacit knowledge. Information Research, 8(1).
10. Artandi, S. (1969). The relevance of information science to library-school curricula. American Documentation, 20(4), 337-338.